

PAPER DETAILS

TITLE: Babanzâde Ahmet Naim ve Ahmet Agaoglu'nda "Da'vâ-yi Ahlâk-i Nazarî"

AUTHORS: Ayhan ÇETİN

PAGES: 317-344

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/215820>

BABANZÂDE AHMET NAİM VE AHMET AĞAOĞLU'NDA “DA’VÂ-YI AHLÂK-I NAZARÎ” *

Ayhan ÇETİN**

ÖZET

Babanzâde Ahmet Naim ve Ahmet Ağaoğlu Osmanlı’nın son dönemi ile Cumhuriyet’in ilk yıllarında yaşamış ve bu dönemlerdeki dinî, siyasî ve toplumsal gelişmelerle ilgili olarak yazdıklarıyla o döneme damgasını vurmuş iki aydındır. Ahlâk konusu ise dönemin değişen şartlarında, üzerinde en çok söz söylenen meselelerden biri olmuştur. Biz bu yazımızda, İslamcı görüşleriyle temayüz etmiş Babanzâde Ahmet Naim ile daha çok Türkçülük yanlısı fikirleriyle etkili olmuş Ahmet Ağaoğlu’nun, ahlâkın nazarî/teorik yönüyle alakalı görüş ve düşüncelerini tespit ve değerlendirmeye çalıştık.

Makale hacmini aşmamak adına bu iki ismin amelî/pratik ahlâka ilişkin fikirlerini bir başka makalede değerlendirmeyi düşünüyoruz.

Anahtar kelimeler: Babanzâde A. Naim, Ahmet Ağaoğlu, Ahlak, İslamcılık, Türkçülük

BABANZADE AHMET NAIM AND AHMET AGAOGLU’S CONCEPT OF THEORETICAL MORALS

ABSTRACT

Babanzade Ahmet Naim and Ahmet Agaoglu are the two intellectuals who lived in the late Ottoman era and the first years of Republic, and also marked with their writings in relation with religious, political and social developments in these periods. Issue of morals has been

* Bu isimlendirme 1914 yılında Ahmet Naim’in Sebülürreşâd’ta yazdığı “İslam’da Da’vâ-yı Kavmiyet”, *Sebülürreşâd Mec.*, C. 12, S. 293, 10 Nisan 1330 (1914), s. 114-128 ve Ahmet Ağaoğlu’nun buna cevaben Türk Yurdu’nda yazdığı “İslam’da Da’vâ-yı Milliyet”, *Türk Yurdu*, Yıl: 3, C. VI, S. 10, 1330/1914, s. 2320-2329 ve Yıl: 3, C. VII, S. 11, 1330/1914, s. 2381-2390 başlıklı makalelerinden mülhem olarak yapılmıştır. Ancak A. Naim ve A. Ağaoğlu’nun yazılarının içeriğinden “da’vâ” kelimesini daha çok iddia/tez anlamında kullandıkları anlaşılıyorsa da biz yazımızda “mesele/problem anlamında” kullandık. Bir başka husus; bu makalemizde her iki aydının yalnızca “nazarî/teorik ahlâk” üzerine düşünceleri ele alınacaktır. “Amelî/pratik ahlâk” konusundaki görüşlerini ise başka bir yazımızda değerlendirmeyi düşünüyoruz.

** Doktora öğrencisi, S. Demirel Üniversitesi İslam Mezhepleri Tarihi, ayhancetin69@hotmail.com

one of the most mentioned issues during changing conditions of the era. In this our article, we have distinguished Ahmet Naim who is acknowledged with the ideas and thoughts of Islamic aspects and Ahmet Agaoglu who was more effective with the ideas of pro-Turkism. We have tried to evaluate their thoughts related to theoratical morals.

Not to exceed the volume of this article, we think to evaluate their ideas of practical morals in another article.

Key words: *Babanzade A. Naim, Ahmet Ağaoğlu, Morals, Islamism, Turkism*

GİRİŞ

İnsanı diğer varlıklardan ayıran özelliklerden biri, onun fiillerinin ahlâkî bir boyut içermesi, anlamlandırılabilir olmasıdır. İnsan, davranışlarını çoğu kez kendinden bir istek ve irade ile yapar. Davranışlarının sonucu ise bazen kendisini bazen de bütün bir toplumu ve hatta bütün mevcudatı ilgilendirir. Yapıp-ettiklerinin neticesinden sorumlu tek varlık olan insanın hem bu dünyada hem de âhirette mutlu ve huzurlu bir hayat sürdürebilmesi için davranışlarını disipline etmesi ve niyetlerini eyleme dönüştürürken, inançlarını da göz önünde bulundurması gerekir. Ne var ki kişinin sahip olduğu inançlar onu her zaman iyi ahlâka götüren prensipleri içermeyebilir. Dolayısıyla inançların da insanın fitratına uygun olması, akılla çelişmemesi ve genel-geçer olması gerekir.

Türk-İslam düşünce ve kültür hayatının II. Meşrutiyet ile erken Cumhuriyet döneminde etkili olmuş isimlerinden ikisi Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) ve Babanzâde Ahmet Naim (1872-1934)'dir. Her iki isim de yaşadıkları dönem ve içerisinde bulundukları düşünce akımlarına damgasını vurmuş; fikirleriyle sonraki nesilleri etkilemişlerdir.

Bu iki ismin ahlâk anlayışlarını ele almamızın nedeni rastlantısal değil, bilinçli bir tercihin sonucudur. Bilindiği üzere Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerinde Devlet-i Âliye'yi bulunduğu sıkıntılı süreçten kurtarmak amacıyla üretilen/ortaya konulan ve kendi içinde bütünlüğü olan üç fikir akımı sırasıyla, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülüktür.¹ Batılılaşma düşüncesi bu üç cereyanın içinde farklı renk ve desen içerisinde yer almıştır. Batıcılık ise başlangıçta kısmî amaçlarla ortaya çıkan Batılılaşma hareketlerinin, giderek 'topyekûn Batılılaşma' hamlesine dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır. Batıcılık'a giden bu süreç 'Batılılaşma'dan 'Batıcılık'a, 'bir yöntem olarak Batılılaşma'dan, 'bir program olarak

¹ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2007, s. 19-36

Batıcılık'a geçiş olarak adlandırılabilir."² Osmanlı Devleti'nin korunup, kollanması ve kurtarılması amacına tahsis edilen ideolojiler olarak Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük, bünyelerinde Osmanlı ethos'u ile süreklilik oluşturan temalar içerir. Batıcılık ise siyasal ve sosyal değişimi Osmanlı ethos'unun sürekliliğinde değil, bu kültürden kopuşla gerçekleştirmeyi öngörür. Bir başka deyişle Batıcılık'ın temel öncülü Batı'nın bir model olarak bütünüyle benimsenmesidir.³

II. Meşrutiyet döneminin hürriyet ortamında her aydın sahip olduğu fikirleri tam bir hürriyet havası içerisinde kamuoyuyla paylaşabilmiştir. Bu bağlamda İslamcılık akımı içerisinde yer alan Ahmet Naim daha çok İslamcı yayın organları olan Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşâd mecmualarındaki yazılarıyla etkili olurken; Ahmet Ağaoğlu da Paris ve Azerbaycan'daki gazetecilik ve yazı hayatından sonra II. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra geldiği (1909) İstanbul'da önceleri Hikmet, Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşâd'da daha sonra ise Türkçülerin yayın organı olan Türk Yurdu mecmuasında fikirlerini ortaya koymuştur.

Esasında dini algılayışları ve siyasî düşünce yapıları farklı bu iki fikir adamını aynı yazıda buluşturan temel konu 1914'te Babanzâde'nin Sebilürreşâd'da yayınladığı "*İslam'da Dâ'vâ-yı Kavmiyet*"⁴ adlı yazısıyla başlamıştır. Babanzâde bu makalesinde İslamiyet'in kavmiyet davası gütmeyi reddettiğini iddia etmiş ve bu düşüncesini temellendirmeyi denemiştir. Akabinde ise Ağaoğlu, Türk Yurdu'nda Babanzâde'ye "*İslam'da Dâ'vâ-yı Milliyet*"⁵ başlıklı iki yazıyla cevap vermiştir. Ağaoğlu bu yazılarında, Ahmet Naim'in "asabiyet" ile "kavmiyet"i aynı şey zannetmekle hataya düştüğünü söyler. Dolayısıyla Ağaoğlu'na göre İslamiyet'in reddettiği milliyet/kavmiyet değil, (Ağaoğlu, 'kavmiyet'i 'milliyet' ile aynı görür) asabiyettir. Bilakis İslamiyet milliyet realitesini teşvik etmektedir.⁶ Türkçü ve İslamcı iki şahsiyeti karşı karşıya getiren "İslam'da milliyet, kavmiyet, ırk ve etnisite" konuları o günden bugüne dek dozu değişse bile güncelliğini korumaktadır.

Ahmet Naim ve Ahmet Ağaoğlu'nu birlikte değerlendirmemizin bir diğer nedeni ise her iki ismin "*ahlâk*" konusuna ayrı bir önem vermiş

² Nilgün Toker-Serdar Tekin, "*Batıcı Siyasî Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri: 'Kamusuz Cumhuriyet'ten Kamusuz Demokrasi'ye*", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, C. 3: *Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim Yay., İst., 2002, s. 82

³ Toker-Tekin, *a.g.e.*, s. 83

⁴ Babanzâde Ahmed Naim, "*İslam'da Dâ'vâ-yı Kavmiyet*", Sebilürreşâd Mec., C. 12, S. 293, 10 Nisan 1330 (1914), s. 114-128

⁵ Ahmed Ağayef, "*İslam'da Dâ'vâ-yı Milliyet*", Türk Yurdu Mec., Yıl: 3, C. VI, S. 10, 1330/1914, s. 2320-2329 ve Yıl: 3, C. VII, S. 11, 1330/1914, s. 2381-2390

⁶ A. Naim ile A. Ağaoğlu arasındaki bu tartışmanın bir değerlendirmesi için bkz. İsmail Kara, "*İslamcılarla Türkçüler Arasında Bir Milliyetçilik Tartışması*", *Din ile Modernleşme Arasında*, Dergâh Yayınları, İkinci Basım, İst., 2005, s. 290-307

olmalarıdır. Babanzâde “*Ahlâk-ı İslamiye Esasları*”⁷ başlıklı yazılarıyla bu konudaki görüşlerini ve ahlâk konusunun önemini kamuoyunun gündemine taşıırken; Ağaoğlu da “*Üç Medeniyet*”⁸ adlı kitabında ahlâk konusuna ayrı bir başlık açma gereğini hissederek ahlâk meselesini farklı yönleriyle ele almış; ahlâk konusunu indirgemeci bir anlayıştan kurtarmayı denemiştir.

Aslen Azerbaycan Türklerinden olan Ahmet Ağaoğlu, düşünce serüveninde iniş ve çıkışlar yaşamıştır. Fransa’da yüksek öğrenimi sırasında, yetiştiği Azerî toplumsal yaşamının etkisiyle Şîlik ve İranlılığı yücelten yazılar yazmış; Azerbaycan’a döndüğü 1894’ten, İstanbul’a geldiği 1909’a değin geçen sürede Azerbaycan’da milli uyanışın öncülerinden olmuştur. Azerbaycan yıllarından itibaren hayatının sonuna kadar, yoğunluğu bazen artan bazen azalan tonda Türkçü fikirlere sahip olmuştur. Ancak onun hayatı boyunca düşüncelerinin ayrılmaz parçası; Batı’yı bütün kurum ve kuruluşlarıyla aynen ictibas etmek isteyen topyekûn Batılılaşma taraftarı, modernist ve bireysel-toplumsal özgürlük yanlısı liberal tutumudur.⁹

Hayatında başlıca üç devir ve üç hâkim fikir görülen Ağaoğlu, daha çok, etkisi altında kaldığı fikirleri taşıyıcı bir özelliğe sahiptir. Bu bakımdan Rusya devresinde Rusya Müslümanlarının birleşmesini ve ilerlemesini savunmuş; oradaki çalışmaları zorlaşıp İstanbul’a geldiğinde, devrin İslamcı yayın organı *Sebilürreşâd* kadrosu içinde yer alarak bu istikamette yazılar yazmıştır. İslamcı yanının ağır bastığı bu devreden sonra İttihatçılar’la tanışması ve onların yayın organlarında yazılar yazmasıyla onun Türkçülük tarafı ortaya çıkar ve dinî düşünceden uzaklaşma devri başlar. Son devresi ise Cumhuriyet yıllarıdır. Bu devreden sonra Ağaoğlu tam anlamıyla bir Batıcı olarak görünür. Kurtuluş için Avrupa medeniyetinin eksiksiz benimsenmesini, Batı’nın özellikle liberal düşünce ve ferdî hürriyet ile eş anlamlı olduğunu savunur.¹⁰

⁷ “*Ahlâk-ı İslamiye Esasları*”, ilk defa aynı adla Sebilürreşâd Mecmuası’nın 9. ve 10. ciltlerinde yayınlandı. Bkz. C. 9-10, S. 42/224-237, 1328-1329/1913. Daha sonra Amedî Matbaası, İstanbul, 1340/1923 yılında Sebilürreşâd yayınları arasında müstakil kitap olarak basıldı. Biz bu makalemizde *İslam Ahlâkının Esasları*, adıyla Ö. R. Doğrul’un yaptığı sadeleştirmeyi kullandık. Bkz. Babanzâde Ahmed Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, Sadeleştiren: Ömer Rıza Doğrul, Yücel Yay., İst., 1963

⁸ A. Ağaoğlu “*Üç Medeniyet*”i 1919-1921 yıllarında Malta’da sürgünde iken yazmış, Türk Yurdu Mecmuası’nda 1926 yılında 10 ayrı makale serisi halinde yayınlamıştır. Bkz. C. 1-4, 1340-1342/1926. Kitap halinde ise ilk kez eski harflerle 1927 yılında Ankara’da Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası’nda basılmıştır. Bizim bu makalede kullandığımız yeni harflerle baskısı da Milli Eğitim Basımevi, Birinci Bsk., İstanbul, 1972’dir.

⁹ Ayhan Çetin, *Ahmet Ağaoğlu’nun Din ve Toplum Anlayışı*, Süleyman Demirel Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Isparta, 2011, s. iii

¹⁰ Nuri Yüce, “*Ağaoğlu, Ahmet*”, *TDVİA*, C. 1, İst., 1988, s. 465

Ağaoğlu, Türkçü aydınlar içerisinde batılılaşmayı en radikal şekilde savunanlardan biridir. Hatta en önde gelenidir, denilebilir. Ona göre dünyanın tanıdığı üç büyük medeniyet vardır: 1. Budha-Brahma 2. İslam 3. Batı. Budha-Brahma ve İslam medeniyetleri Batı medeniyeti karşısında yenilmiştir. Yenilenlerin, galipleri taklit etmeleri kaçınılmazdır. Öyleyse tutulacak yol bellidir: Batı medeniyetini bütün unsurlarıyla benimsemek. Burada altı çizilmesi gereken bir nokta vardır: Esasında Osmanlıcı, İslamcı, Türkçü olsun bütün aydınlar az ya da çok Batı medeniyetinden istifade edilmesi taraftarıdır. Ancak Ağaoğlu bu istifadenin hacmi konusunda oldukça radikaldir. O, Batı medeniyetini üstün kılan unsurların yalnız ilim ve fenne ve hatta bazı siyasî ve içtimâî teşkilata bağlanamayacağını; üstünlüğün Batı medeniyetinin bütününe, zihniyetine, görüş tarzına, ruhuna, kafasına, dimağına ve kalbine ait olduğunu belirtir.¹¹ Ona göre:

Bir medeniyet zümresi bölünemez bir bütündür, parçalanamaz. Süzgeçten geçirilemez. Galibiyet ve üstünlüğü kazanan onun bütünüdür. Yoksa ayrı ayrı filan veyahut filan kısmı değildir. Avrupa sahasında bilim ve fen başka çevrelerden ziyade geliyorsa, bunun sebepleri o çevrenin bütününde aranmalıdır. Bugünkü Avrupa bilim ve fenni doğrudan doğruya kendi şartlarının ve genel unsurlarının bir eseridir. Başka bir şey değildir.¹²

Bu bağlamda Ağaoğlu'na göre Batı, hayatın bütün alanlarında bizi geçmiştir. "... Kurtulmak, yaşamak, varlığımızı devam ettirmek istiyorsak, hayatımızın bütünüyle; -yalnız elbiselerimiz ve bazı müesseselerimizle değil- kafamız, kalbimiz, görüş tarzımız, zihniyetimiz ile de ona uymalıyız. Bunun dışında kurtuluş yoktur."¹³

Babanzâde Ahmet Naim ise İslamcı akım içerisinde yer almıştır. Aslen Bağdatlıdır. İstanbul'da Dârülfünun Edebiyat Fakültesinde felsefe, mantık, ruhiyat ve ahlâk dersleri müderrisliği yapmış; Fransızcadan felsefe, ruhiyat ve mantık konularında tercüme faaliyetlerinde bulunmuştur. "*Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdî-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*"nin ilk üç cildini Arapçadan Türkçeye çeviren Ahmet Naim; Tecdî'e giriş mahiyetindeki ilk ciltte Hadis Usûlüne dair bizzat kendi telifi olan genişçe bir malumat verir.¹⁴ Bu durum onun klasik dinî ilimlere vukufiyetinin de bir göstergesidir. Felsefeci yönü ise onun asıl akademik yanını oluşturmaktadır.¹⁵

Ahmet Naim yazı hayatına 1314/1898 yılında Servet-i Fünûn mecmuasında, Cahiliye devri ve erken İslam dönemi Arap edebiyatına ait şiir

¹¹ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 13

¹² A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 11

¹³ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 13

¹⁴ İ. Lütfi Çakan, *Babanzâde Ahmed Naim, TDVİA*, C. 4, İst., 1991, s. 375-376

¹⁵ İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, Dergâh Yay., İkinci Bsk., İst., 2005, s. 66-136

tercümeleri ve açıklamalarıyla başlamıştır.¹⁶ Daha sonra dönemin İslamcı yayın organları olan Sırât-ı Müstakîm/Sebilürreşâd mecmualarında felsefe¹⁷, akâid, hadis tercüme ve şerhi, İslam ahlâkı, İslam tarihi, kadın, tesettür, fıkıh usûlü ve milliyetçilik gibi farklı birçok konuda yazı yazmıştır.¹⁸

Biz bu makalemizde biri İslamcı diğeri Türkçü olan iki bakış açısının “nazarî/teorik ahlâk meselesini” nasıl ele aldıklarını tespit etmeye ve değerlendirmeye çalışacağız. Şüphesiz burada yapacağımız değerlendirmelerin ne İslamcı ne de Türkçü bütün aydınları bağlamayacağı izahtan vareste olmakla birlikte her iki düşünce cereyanının ahlâk konusuna bakışlarına dair genel bir fikir edinmek mümkün olabilecektir.

NAZARÎ / TEORİK AHLÂK

Ahlâk olgusu üzerinde felsefe yapmak demek olan Etik’in (Ahlâk Felsefesi) veya nazarî/teorik ahlâkın başlıca konuları şunlardır: Ahlâkın tarifi, konusu, gayesi ve lüzumu, ahlâkın kaynağı, iyi ve kötü davranış nedir? Bir söz veya eylemi ahlâkî yapan nedir? Ahlâkın din ile ilişkisi var mıdır? Ahlâkî sorumluluk nedir? Huy değişir mi? İhtiyar ve irade ile ahlâkî davranış arasında bir ilişkiden söz edilebilir mi? Ahlâkın yaptırım gücü nedir? Ahlâkî davranışın rasyonelliği, vazife ahlâkı gibi konulardır.¹⁹

1. GENEL OLARAK AHLÂK PROBLEMİ (Ahlâk ve Tarifleri, Ahlâkın Konusu ve Metodu, Ahlâkın Lüzûmu ve Gayesi)

Sözlük anlamı itibarıyla “ahlâk”, Arapça “hulk” veya “huluk” kelimelerinin çoğuludur. Bu kelimeler ise “seciye, huy, yaratılış özelliği/tabiât, din anlamlarına geldiği gibi; insanın iç dünyası (nefis)’nı ve dış dünyasını ifade eder. Sözlüklerde çoğunlukla insanın fizik yapısı için “halk”, manevî yapısı için “hulk” kelimeleri kullanılmaktadır.²⁰

¹⁶ İ. Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, s. 415. “Bedâiyü’l-Arab” başlığı altında yazdığı tercüme ağırlıklı makalelerinin listesi için bkz. Aynı yer.

¹⁷ A. Naim’in felsefe ve psikoloji alanındaki çalışmaları ve bu konu ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, özellikle s. 66 vd.

¹⁸ Sırât-ı Müstakîm ve isim değişikliğinden sonra Sebilürreşâd olan mecmualardaki yazılarının bir listesi için bkz. Abdullah Ceylan, *Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşâd Mecmuaları Fihristi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1991, Sırât-ı Müstakîm’deki yazılar için s. 101-102, Sebilürreşâd’dakiler için s. 363-365

¹⁹ Hüsameddin Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, Dem Yay., İkinci Basım, İstanbul, 2006, s. 75-76

²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. X, Beyrut, 1956, s. 86; Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, *TDVİA*, C. 2, İstanbul, 1989, s. 1; Hüsameddin Erdem, *Ahlâka Giriş*, Günay Ofset, Konya, 1994, s. 22; Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, s. 51; Recep Kılıç, “Ahlâk Kavramının Analizi”, *İslam Ahlâkı ve Sevgi*, TDV. Yay., Ankara, 2007, s. 37

İslam ahlâkçıları ahlâkî doğuştan gelen ve sonradan kazanılan şeklinde ikili bir ayrıma tabi tutmuşlardır. Doğuştan gelen, insanın yaratılışında gizli ve kişinin tabiatıyla birlikte var olan ahlâka "hulk-i tabîî (tabîî huy)" denilirken, doğumdan sonra bireyin fiil ve davranışları neticesinde istikrar kazanan, kişiyi onlarla tavsif ettiğimiz davranış kalıplarına da "hulk-i kesbî (kazanılmış huy) denilmiştir.²¹

Ahlâk, terim olarak ise insanın iyi veya kötü olarak nitelendirilmesine yol açan manevî nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışlar bütününe ifade ettiği gibi bu konularla ilgili bilim dalının da adıdır.²²

Ahlâkın bütün bu sözlük ve terim anlamlarını dikkate alırsak; "ahlâksız insan" yoktur; her insan iyi ya da kötü bir ahlâka sahiptir. Öyle ya her insan neticede bir karaktere, huya, mizaca ve davranış örüntüsüne sahiptir. Günlük kullanımda bizim "ahlâksız" olarak nitelendirdiğimiz kişi veya davranışlardan/sözlerden kastettiğimiz "kötü ahlâk" sahibi kişi ya da eylem ve ifadelerdir.

Bu bağlamda dinî literatürde hulk ve ahlâk terimleri genellikle iyi ve kötü huyları, fazilet ve reziletleri ifade etmek üzere kullanılmış; özellikle iyi huylar ve faziletli davranışlar hüsnü'l-huluk, mehâsinü'l-ahlâk, mekârimü'l-ahlâk, el-ahlâku'l-hasene, el-ahlâku'l-hamîde; kötü huy ve davranışlar ise sûü'l-huluk, el-ahlâku'z-zemîme, el-ahlâku's-seyyie gibi terimlerle karşılanmıştır.

Ahlâk kavramının müteradifi değilse bile mütemmimi olan "edeb" ya da "âdâb" terimleri yeme, içme, sohbet, yolculuk gibi günlük hayatın çeşitli alanlarıyla ilgili davranış ve görgü kurallarını; terbiyeli, kibar ve takdire değer davranış biçimlerini; bunlara dair öğüt verici kısa ve hikmetli sözleri ve bu sözlerin derlendiği eserleri ifade etmektedir. Bu anlamlarıyla edep terimi özel davranış alanlarını ifade ederken ahlâk ise tutum ve davranışların kaynağı olan ruhî ve manevî melekeleri, insanın ruhî kemalini sağlamaya yönelik bilgi ve düşünce alanını ifade etmektedir.²³

Ahlâk, Ahmet Ağaoğlu'nun üzerinde en çok durduğu konulardan biridir. Ona göre çağdaş toplumlarla bizim aramızda ahlâkî normlar konusunda büyük bir görüş ayrılığı yoktur. Sadece birden fazla kadınla evlenmek, örtünme gibi başka cemiyetlerce kötü, bizde ise makbul sayılan uygulamalar istisna edilirse, ahlâka ait diğer görüşlerin hepsi hakkında, teoride bir mutabakat vardır. Ancak uygulamada onlarla aramızda büyük bir uçurum vardır. Çünkü biz ahlâk alanına giren hususların bir kısmına aşırı

²¹ Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, s. 52

²² Çağrı, *a.g.e.*, s. 1

²³ Çağrı, *a.g.e.*, s. 1

önem verirken; toplumsal yaşamda büyük önemi haiz olan başka ahlâk kurallarını ise görmezden gelmekteyiz.

Ağaoğlu'na göre genel olarak ahlâk; iyilik ve kötülük görüşlerinden ve bu görüşlerin dayandıkları kaide ve müeyyidelerden ibarettir. O, bir ahlâk tanımı veya tarifi yapmaz ancak ahlâkın kapsamına giren söz ve eylemleri tartışır; daha çok o günkü Osmanlı toplumunda bu kurallara uyulmadığından yakındır.²⁴ Ahlâka dair üzerinde en çok durduğu konular: Cinsel ahlâk, zina, namus, dalkavukluk, hırsızlık, adam öldürme, vefasızlık, sadakatsizlik, riyakârlık, korkaklık, cesaretsizlik, hıyanet, jurnalcilik, namus, yalan, iftira, gıybet, çekememezlik, haset, kurumsal ahlâk, tarafgirlik, aşırılık, ölçüsüzlük, sorumluluk şuuru, göreve bağlılık, aile ahlâkı, hak mefhumu; vefa, doğruluk, sadakat, mertlik, merhamet, bağışlama, yardım, sebat, azim gibi ruhun üstün halleri; ümitsizlik, kendini beğenmişlik, şeref, haysiyet, yaltaklanma, tefrika, fikir ve duygu birliği, güven, ihanet, mertlik, adalet, başkasının canına, malına, ırzına, düşünce ve duygularına saygı, insaf, bencillik, cehalet ve israftır. Ağaoğlu, bütün bu hususlardan övgüye layık olanlarının yapılmadığını, kaçınılması gerekenlerden ise uzak durulmadığını ifade eder.²⁵

Babanzâde Ahmet Naim'e gelince onun da kendine has, orijinal bir ahlâk tarifi ve tanımlaması yoktur. Onun ahlâk anlayışını İslam ahlâkı temsil eder. O, özellikle ahlâkî meseleleri ele alan eseri "*İslam Ahlâkının Esasları*"nda ahlâkın tarif ve tayininden çok, ahlâkın kaynağı ve İslam ahlâkının temellendirilmesi üzerinde durmuştur. Diğer yazılarında da daha çok İslam ahlâkının mükemmelliğini ortaya koymaya çalışmıştır.²⁶

Ahmet Naim, ahlâkı tarif etmez fakat "ahlâk"ın içini şu kavramlarla doldurur: Takva, Allah'ı (c.c.) ve yaratılışı düşünmek, ihlâs, tevekkül, hilm, hayâ, tevazu, hiçbir nimeti küçük görmemek, Allah'a (c.c.) ve lütfunu gördüğümüz kullara şükür, sabır, metanet, kanaat, doğruluk, emanete hıyanet etmemek, sözünde durmak, fedakârlık, gayret, öfkeyi yenmek, affedilmesi gerekenleri affetmek, özür dileyenlerin dileklerini kabul etmek, insanlarla hoş geçinmek, boş şeyleri terk etmek, düşmanlıktan uzak durmak, insanların kusurlarını örtmek, merhamet, azim, kendimiz için istediğimiz iyilikleri kardeşimiz için de istemek, nefsimizi terbiye etmek vb.²⁷

Ahmet Naim ahlâkı, milletleri millet yapan değerlerden birisi olarak görür. Bir kavmin kendini bilmesi, tanıması diğer milletlere karşı varlığını ispatlaması lisan, ahlâk, âdet ve bunların hepsine hâkim olan fikirler ve dinî

²⁴ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 43

²⁵ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 43-60

²⁶ Çetin, *Babanzâde Ahmet Naim Efendi'ye Göre Ahlâk Meselesi*, Selçuk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Konya 1995, s. 19

²⁷ Babanzâde Ahmet Naim, *Genel Çizgileriyle İslam*, Yeni Harflerle Sadeleştiren?, Çığır Yay., İst., 1975, s. 47-48

inançlarla mümkündür. Çeşitli milletleri birbirinden ayıran, rekabete düşüren, yükselme alanında yarışmaya davet eden, bazılarını başarının mutluluğunu, bazılarını da geride kalmanın üzüntüsünü tattıran hep bunlardır. Dini zayıflamış, millî ahlâk ve âdetleri kaybolmaya yüz tutmuş, lisanı bozulmuş bir milletin insanları var olsa da kendisi dünya sahnesinden silinmiştir, der.²⁸

Görüldüğü üzere ahlâkın konusu, kapsamı, gayesi ve gerekliliği hususlarında Ahmet Naim ile Ahmet Ağaoğlu arasında bariz bir ayrılık yoktur. Her iki düşünür de ahlâkın bireysel ve toplumsal hayat için önemi üzerinde ittifak halindedir. Sadece öncelik verdikleri ahlâk meseleleri farklılık arz etmektedir. Şöyle ki; Ağaoğlu daha çok beşeri münasebetlerde cari ahlâk normlarını öne çıkarırken, Ahmet Naim, dinî terminolojiyle maksadını anlatmaya çalıştığı gibi; Allah (c.c.) hukukuyla ilgili ahlakî prensiplere öncelik tanımaktadır.

2. AHLÂKIN KAYNAĞI MESELESİ

Ahlâka dair görüşlerin çeşitliliği oranında ahlâkın kaynakları da farklılık arz eder. Bu bağlamda akıl, din, kamuoyu, vicdan veya devlet otoritesi'nden biri veyahut aynı anda birkaçı ahlâkın kaynakları olarak kabul edilmektedir. İslam ahlâkının temel kaynakları ise Kur'an, Sünnet, İcma, Kıyas, örf ve âdetlerdir.²⁹

Ahmet Ağaoğlu'na göre bir milletin fertleri ahlâk anlayışının tamamını çevreden alır. Çevre bunu birçok kanal aracılığı ile vermektedir. Bu kanallar; din, aile, okul, edebiyat ve millî geleneklerdir. O, daha sonra bu faktörleri birer birer incelemeye geçerek, ahlâkî düşkünlüklerimizin nedenlerini ortaya koymaya çalışır.

Ağaoğlu'na göre din, ahlâkın kaynaklarından biridir. Kişisel ahlâk bakımından İslamiyet'in koymuş olduğu kurallar çok üstündür. Bu prensipler; doğruluk, mertlik, adalet, bağışlama, başkasının canına, malına, ırzına, düşünce ve duygularına saygı; yardım, dayanışma, vefa, insaf ve diğer faziletlerdir. Ancak bütün bu üstün kurallar bizde görülüyor hatta unutulmuştur, diyen Ağaoğlu, ahlâk eğitiminin okulda ve ailede tamamen ihmal edildiğini düşünür.³⁰

Ağaoğlu'nun anlayışına göre, dinden sonra, bir milletin ahlâkî görüşleri üzerine etki yapan en önemli faktör, o milletin sahip olduğu

²⁸ Babanzâde Ahmed Naim, *Temrinât: Sarf-ı Arabîye Mahsus* (Eski harflerle), Mahmut Bey Matbaası, İst., 1316/1900, s. 4

²⁹ Hüsameddin Erdem, "İslam Ahlakı ve Özellikleri", Selçuk Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 2, Konya, 1986, s. 229

³⁰ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 58

edebiyat ve felsefe eserleridir. Ona göre yakın zamanlara kadar Osmanlı toplumunda takip edilen bu tür eserler, daha çok Arap ve Acem kaynaklarından alınmış bulunanlardır. Bunlar arasında çağın ruhunu tatmin edecek bir tek eser gösterilemez. Ağaoğlu'na göre dikkati çeken bir diğer nokta ise daha yeniye kadar, ne okullarımızda ne de medreselerimizde müstakil bir ahlâk dersi olmamasıdır. Ona göre hem nazarî hem de pratik kaideleri içeren bir ahlâk kitabına sahip olmadığımız için bireysel ve toplumsal ahlâkımız istenilen seviyede değildir.³¹

Ahmet Naim'e göre ise ahlâkın ilk ve en değerli desteği dindir. Her yerde ve her zaman ahlâk kurallarını, insanın hayatını ve görevlerini düzenleyen uygulamaların dayandığı kanunları insanlara ilk defa öğreten dindir. Ahmet Naim için din, ahlâkın öyle bir membaıdır ki, milletleri bahtiyarlık kaynaklarına, ilerleme duraklarına kavuşturacak yegâne kurallar bütünüdür. Ahlâkî kural ve kaideler hangi dinde daha açık ve insanın yaratılış ve eğilimlerine daha uygun ise o toplumlar daha bir sürekli olmuş ve insanlığa faydalı olma açısından daha hayırlı izler bırakmışlardır.³²

Babanzâde'ye göre vahiy, insanları en güzel şekilde terbiye eden, onlara en mükemmel ahlâkı kazandıran kaynaktır. O Hazreti Peygamberin vahiy kaynaklı olarak yetiştirdiğini anlatırken bu düşüncesini somutlaştırır:

...Bir okula gitti ki öğretmeni de Allah'tı (c.c.). Kısacası büyük insan aleyhissâlâtü Vesselâm Efendimiz, bütün kabilesi kötü iken o iyi, hepsi insanların pisliklerinde yuvarlanırken o yüce ahlâka ulaşmış, hepsi kurtuluş ümidiyle putların arkasında dolaşırken o hak yolunda giden, hepsi anlaşmazlıktayken o selamette, onlar şüphe ve hurafelere yenilmişken o hakikati bütün olgunluğu ve güzelliği ile kalbine almıştı, yerleştirmişti. Hâlbuki etrafa bakılsa onun gibi fakir doğan, yetim büyüyen, öksüz yetişen bir kimse, kendisini bilgilendirecek bir kitap olmazsa, uyaracak bir öğretmen bulunmazsa doğumundan ölümüne kadar etrafında, özellikle akraba ve arkadaşlarında ne görürse nefsinin ona yönelmesi, ne işitirse akıl ve fikrinin ondan etkilenmesi tabîî değil midir? Bu hal, ilâhî bir terbiye olmasaydı hiç olmazsa önce ailesinin kuralları üzerine ortaya çıkar, onların batıl mezheplerine girerdi. Akıllı olgunluk mertebesine gelince hidayet yolunda gördüğü manalı delille dalâletten dönerdi; inançlarına uymayı emreden ailesinden ayrılırdı. Fakat bu doğal kaide Resul'de görülmedi.³³

³¹ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 62

³² A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 20

³³ Babanzâde Ahmed Naim, "*Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye'nin Târîhen Sübûtu*", *Sırât-ı Müstakîm Mec.*, 1324/1908, C. 1, S. 11, s. 172-173

Ahmet Naim'e göre çeşitli milletlerin bağlı bulundukları dinler şayet o milletlerin fertlerini huzura ve mutluluğa kavuşturamazsa dinin bu açıdan eksikliğini o milletin akıllıları ve filozofları tamamlamaya çalışır. O, felsefî düşüncelerin milletlerin hayatı ve zihinsel gelişmesi üzerindeki etkisini kabul eder. Fakat bu felsefî nazariyeleri kalplere işlemek ve ahlâk kaidelerini ruhların derinliklerinde yaşatmak bakımından din ve inanç derecesine ulaşmadıkları için yetersiz görür. Felsefî görüşlerin birbirini yalanlaması ve felsefenin aşırı fikir hürriyeti onun bu hâkimiyeti kazanmasına engel teşkil etmektedir. İnsanlık tarihinin her döneminde gerek insanların en seçkinlerini gerekse avamını hayran bırakan faziletlerin ve en hayırlı işlerin gelişme dönemleri daha ziyade itikat ve imanın en güçlü ve köklü olduğu zamanlara tesadüf etmiş ve inançların zayıfladığı devirlerde ise kötülükler ve türlü fenalıklar cemiyet hayatına hâkim olmaya başlamıştır.³⁴

Babanzâde'ye göre, dine değil sadece akla dayanan ahlâk kaidelerini savunan düşünürler için bu kaideler hareket kaynağı olabilir fakat böyle düşünenler çok azdır. Halkın çoğunluğu ise felsefî nazariyelere rağbet etmez ve onlara bağlanmayı doğru bulmaz. Bu nedenle ona göre ahlâk kaidelerinin en sağlam dayanağı dindir.³⁵

Ahmet Naim ahlâkın kaynağını temellendirirken, ahlâkın dinî olduğu, olması gerektiği görüşünü geçmişte yaşamış olan Müslüman toplumların örnek yaşantılarını zikrederek; Müslümanların kötülük ve çirkinliklerin her çeşidinden korunmak ve faziletlerle, erdemlerle bezenmek için Allah'ın (c.c.) kitabı ve peygamberinin sünnetinden başka hiçbir kaynaktan beslenmemiş olmalarını delil olarak gösterir. Ahlâkın kaynağı konusunda Ahmet Naim, dinî kaynaklı ahlâkı savunur ve kaynağını dinden almayan ahlâkî kaide ve kuralların insanlara hiçbir şey vermediklerini ve veremeyeceklerini ifade eder.³⁶

Ahlâkın kaynağı mevzuunda farkı düşüncelere sahip olan aydınlarımızdan Ahmet Naim'de din ahlakın ilk ve tek kaynağı olduğu halde, Ağaoğlu'nda daha alt sıralardadır ve o, ahlak ile dinin alanının ayrılması taraftarıdır. Din anlayışı bağlamında düşünüldüğünde bu, Ağaoğlu için anlaşılır bir şeydir. Çünkü o, dini yalnızca inanç ve ibadetlerden müteşekkil bir kurum sayar.

³⁴ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 20

³⁵ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 21

³⁶ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 22

3. İYİ VE KÖTÜ DAVRANIŞ NE DEMEKTİR? (Bir Davranış Ahlâkî Yapan Nedir?)

Ahlâkın iki temel değeri *iyi ve kötü davranış*tır. Genel olarak ahlâk sistemleri iyi davranışı yakalamak; kötü davranıştan uzaklaşmak ve kötülüğü yok etmek için çalışırlar. Fakat iyi ve kötü davranışın ne olduğu konusunda ise görüş ayrılıkları vardır. Çünkü iyi ve kötü değerleri izafidir. Her felsefî görüş, din, inanç kendine göre bir iyi ve kötü değerleri çerçevesi çizmektedir. Her ahlâk disiplini kendisinin esas kabul ettiği ölçülere uygun davranışlara ahlâkî, uymayanlara da ahlâk dışı davranışlar veya kötü ahlâk demektedir. İslam ahlâkçılarıyla son dönem Osmanlı ahlâkçılarının çoğunluğuna göre ahlâkîlik ve gayri ahlâkîlikte ölçü, dinin emirlerine uyup-uymamaktır. Bir başka ifadeyle Allah ve Resulünün emirlerine uymak iyi ahlâkî, isyan etmek ise kötü ahlâkî meydana getirir.³⁷

Ahmet Naim'e göre de İslam'ın yapılmasını emrettiği davranışlar iyi, yapılmasını yasakladığı davranışlar ise kötüdür. Kişinin ahlâkî da bunlara uyup uymamasına göre ahlâkî veya gayri ahlâkî olarak şekillenir.³⁸ Ona göre Kitap ve Sünnetin emrettiği hususlar güzel ahlâkî oluşturur. Bu ahlâk aynı zamanda âhiret saadetini de kazandırır.

Biraz akli olan hiçbir kimsenin inkâr edemeyeceği maddî ve manevî güzellikleri üzerinde toplayan ve iki cihan saadetini kazandıracak olan Kitap ve Sünnetin emrettiği güzel ahlâkî istemek, kötülükleri hemen kovacak ve nezih bir akîde ve imana bizi adamakıllı yapıştıracağı gibi imanımızı her dem takviye edecek ve yenileyecek ve dinî vazifelerimizi bütün detaylarıyla beraber ihmal ve tehir vaki olmaksızın yerine getirecektir.³⁹

Ahmet Naim'e göre İslam'ın kural ve kaidelerinin geçmişte muhtelif toplumlar tarafından bizzat yaşanması ve bu toplumların kendi devirlerinde faziletlerle bezenmiş olmaları, dinin emirlerinin iyi olduğu meselesini güçlendirmektedir. Gayesi iyi ahlâkî tamamlamak olan İslam ve onun peygamberinin ortaya çıkmasından bir çeyrek asır sonra gaye hâsıl olmuş ve dünya tarihinde benzeri görülmeyen bir inkılâp gerçekleştirilmiştir.⁴⁰ Kendi yaşadığı dönemde Müslümanların içinde bulundukları kötü duruma düşmelerinin sebeplerini Müslümanların İslamiyet'in emir ve yasaklarına uymamalarına bağlayan Babanzâde, bu sebeplerin bir kısmını neticeleriyle

³⁷ Erdem, *Ahlâka Giriş*, s. 43

³⁸ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 21

³⁹ A. Naim, *Genel Çizgileriyle İslam*, s. 46

⁴⁰ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 22

birlikte sayar. İslamiyet'in ilk zamanlar yayılmasını kolaylaştıran sebepleri ise islam'ın, güzel ahlâkı ve iyiliği teşvik etmesiyle açıklar.⁴¹

Ahmet Ağaoğlu'na göre ise iyi ve kötü değerlerini tespit ve tayin etmek yalnız şeriat sahibinin yetkisinde olmamalıdır. Ahlâk normları yaşanan zamana ve yere göre değişebilir. Sosyal şartlara bağlıdır. Dolayısıyla bu konuda belirleyici olan akıl, kamuoyu ve ihtiyaçlardır.⁴² Ahmet Naim'e göre ise yukarıda da ifade edildiği gibi iyi ve kötü değerlerinin belirleyicisi dinin emir ve yasaklarıdır.

4. AHLÂKIN DİN İLE İLİŞKİSİ

Ahlâkın din ile farklı türde ilişkilerinden söz edilebilir. Mantıkî açıdan ilk olarak aralarında bir özdeşlik kurulup; "din ahlâktır" veya "ahlâk dindir" denilebilir. İkinci olarak parça-bütün ilişkisinden söz edilebilir ve; ya ahlâk dinin ya da din ahlâkın bir cüzü olarak görülür. Üçüncü ilişki türü olarak; "din ile ahlâk birbirleriyle uyumlu, biri diğerinden bağımsız, birbirinden türetilemez". Dördüncü olarak da "din ile ahlâk arasında bir dereceye kadar uyumsuzluk"un varlığından söz edilebilir. Yine ahlâk ile din arasında dinin, ahlâkî değerleri davranışa dönüştürmede teşvik edici rolünden dolayı psikolojik bir ilişki söz konusudur. Epistemolojik açıdan din, ahlâkî norm ve kuralların bilgisini veren bir bilgi kaynağı temin edebilir. Ahlâkî değerlerin kaynağının Tanrı olduğu düşünülerek, ahlâk ile din arasında ontolojik bir ilişkiden de bahsetmek mümkündür.⁴³ Öte yandan özellikle ilahî dinler söz konusu olduğunda iman, ibadet ve ahlâk iç içedir. Dolayısıyla ahlâkın din ile münasebeti kaçınılmazdır.⁴⁴

Ahmet Naim, ahlâkî bir yaşayışın sağlam bir Allah inancı ile mümkün olacağını iddia eder. Allah'a imanı olmayan bir insanın her türlü kötülüğü korkmadan ve çekinmeden yapabileceğini belirtir.⁴⁵ Ona göre her türlü fenalık ve rezalet imansızlıktan doğar. İslam dini iyi ahlâkı öyle yüksek bir değere oturtmuştur ki âdeta onu imanın bir şubesi, imanın bir cüzü saymıştır. Hz. Peygamber bir hadisinde "İman yetmiş şu kadar şubedir... Hayâ da imanın bir şubesidir. Buhârî, iman 3; Müslim, iman 57; Ebû Dâvud, sünen 15/4676" buyurmuştur. Ahmet Naim'in konuyu açıklarken örnek verdiği diğer bir hadis şöyledir: "Nefsimi yed-i kudretinde tutan Allah'a yemin ederim ki hiçbir kul kendi nefsi için istediği hayrı kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz. Buhârî, İman 6; Müslim, iman 71"

⁴¹ A. Naim, *Genel Çizgileriyle İslam*, s. 55-59

⁴² A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 61-63

⁴³ Kılıç, *a.g.e.*, s. 45-46

⁴⁴ Erdem, *Ahlâka Giriş*, s. 53

⁴⁵ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 33

Babanzâde'ye göre ahlâkî vazife ve haklar dinî emirlere son derece bağlıdır. Bunların ikisi âdeti birdir. Ona göre İslam dininde hiçbir ahlâkî buyruk yoktur ki aynı zamanda dinî bir buyruk veya imanî bir buyruk olmasın. İmanın yetmiş şu kadar kolundan her biri amelî bir buyruktur ve dinî bir ödevdir. İnsanın “Lâ ilâhe illâllah” demesi bir dil işidir. Fakat bunu dil ile söylemek imandan bir parçadır. Yine halkın gelip geçtiği yerde ona eziyet verecek bir şeyi kaldırmak da imandan bir cüzdür. Bir Müslüman namazını, orucunu, zekâtını, haccını nasıl dinî bir görev sayarsa sağlığını korumayı, ailesini geçindirmeyi, insanlara güler yüz göstermeyi de dinî bir görev sayar. Ve bunlar aynı zamanda ahlâkî bir davranıştır. Adam öldürmek, içki içmek, zina etmek, kumar oynamak, başkasının malına el sürmek, hoş olmayan davranışlar sergilemek vb. de dinen günahdır ve ahlâksızlık olarak kabul edilir.⁴⁶

İnsan, inanç sayesinde bütün bedenî ve ruhî kuvvetlerini aynı şey üzerinde yoğunlaştırır, bu sayede fazladan bir güç elde eder. Bu ise psikolojik ve ahlâkî açıdan önemlidir. Tanrıya inanmak, ahlâkî ödevlerin yerine getirilmesi bakımından ilave bir imkân oluşturur. Bazı fikirler veya durumlar bizi birtakım ahlâkî istekleri yerine getirmeye çağırır. Ancak üzerimize düşün görevi yapmaktan kaçınabiliriz. İşte bu noktada Tanrı inancı araya girebilir ve üzerimize düşün görevi yapmaktan kaçınmamızı zorlaştırabilir.⁴⁷

Ahmet Naim, inancın bu boyutu ile ilgili olarak şunları dile getirir: İslam dini insana, sadece kendisini yaratan Allah'a karşı yerine getirmek zorunda olduğu vazifeyi öğretmekle kalmaz; maddî ve manevî hayatımızda gerekli olan şeylerin hepsini bize bildirir. Ahlâkın da güzellikleri olan bu prensipleri yerine getirmede dinin insanlara nüfuz eden gücü etkili olur. Müslümanlar dinlerine, imanlarına sarıldıkları sürece ahlâken yükselmişler, parlak medeniyetler kurmuşlar; insanlık tarihinde şöhretli bir ad, sönmeyen ve sonu gelmeyen bir iz bırakmışlardır. Bu medeniyetin maddî mirası da manevî mirası da hâla yaşamaktadır ve bu medeniyetin yeniden canlanması da Müslümanların manevî kalkınmalarına bağlıdır.⁴⁸

Ahmet Ağaoğlu'nda ise din, ahlâkın kaynaklarından biridir ve İslamiyet'in vazetmiş olduğu doğruluk, mertlik, adalet, affetme, başkasının canına, malına, ırzına, düşünce ve duygularına saygı; yardımlaşma, dayanışma, vefa, insaf gibi erdemler onun üst düzey ahlâkî normlara sahip olduğunu göstermektedir.⁴⁹ Ağaoğlu'nun bu düşüncelerini daha önce ifade etmiştik. Ancak Ağaoğlu, her ne kadar ahlâkın kaynaklarından birinin de din olduğunu ifade etse de, temelde din ve ahlâkın birbirinden ayrılması

⁴⁶ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 32

⁴⁷ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Ü. Yay., İzmir, 1990, s. 247

⁴⁸ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 33

⁴⁹ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 58

taftarıdır. Ona göre din ve ahlâk birbirinden bağımsız iki şubedir. Dindar olmak ile ahlâklı olmak aynı anlama gelmez. Bazen dışarıdan dindar görünen bir adam, pekâlâ ahlâksız olabilir. Çünkü zanneder ki gusül ve istibra kaidelerine riayet edince, Allah'a karşı bütün görevlerini yapmış olur.⁵⁰

Son tahlilde Ağaoğlu'na göre dinin ahlâk üzerindeki etkisi sınırlı ve zayıftır. Okullarda ve medreselerde ahlâk dersi hiç olmadığı gibi, âlimler de ahlâkı dinî vazifeler içinde kabul etmektedirler. Bu vazifeler de bir takım kuru, cansız, ruhsuz ve gündelik adet halini almış olan kaidelerden ibarettir. Bu kaide ve kurallar da fert ve cemiyeti yükseltecek, onlara kuvvetli motivasyon sağlayacak, yüksek ideallere ulaştıracak özden ve kudretten yoksundur.⁵¹

Ahmet Ağaoğlu'nun dinden bağımsız ahlâk düşüncesini anlayabilmek için "din" olgusuna yaklaşımına daha yakından bakmak gerekir. O, dini, bir vicdan meselesi ve yalnız Yaratanla kul arasındaki manevî bağı düzenleyen bir kurum olarak görür. Dolayısıyla ahlâkı dinden ayrı düşündüğü gibi, dinin, devlet ve hukuk alanından çıkması gerektiğini de ifade eder. Onun bu konudaki düşünceleri, Fransa'da yaptığı hukuk tahsili düşünüldüğünde daha bir önem arz etmektedir. Ağaoğlu'nun, din ile ilgili değerlendirmeleri, "din" olgusunun, yaşadığı dönemde modern toplumlardaki görünürlüğü ile yakından ilgilidir. Bir başka deyişle o, sanki Comte'un "Üç Hal Yasası"⁵² dolayımında düşünmekte; dinlerin devrini tamamladığını, artık insanlığın pozitif/bilimsel aşamada bulunduğunu ima etmektedir.⁵³

Daha önce belirttiğimiz gibi Ağaoğlu'na göre din, bir vicdan işi ve Yaratanla kul arasındaki manevî bağı düzenleyen bir kurumdur. Oysa ona göre mevcut haliyle bizde din, hayatın maddî ve manevî kısımlarının hepsine hâkim bir prensipler bütünüdür.

Din bizi beşikten mezara kadar takip eder ve yalnız ruhî ihtiyaçlarımızı doyurmakla kalmaz, bütün maddî hayatımızı da düzenlemeye kalkışır. Elbisemizden döşemelerimize, okullarımızdan sosyal ve siyasî müesseselerimize kadar hâkim olmak ister. Bugünkü çağdaş cemiyetler din hakkındaki anlayış tarzının bu merhalesini dört yüzyıl önce geçirmişlerdir. O zamanlar onlar da aynı haldeydiler. Din

⁵⁰ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 59

⁵¹ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 63

⁵² Bilindiği üzere, Auguste Comte, insan düşüncesinin birbirini izleyen üç evreden geçtiğini ileri sürmekteydi. Buna göre Batı Avrupa toplumları, teolojik ve metafizik evreyi geride bırakmışlar ve pozitif çağa geçmişlerdir. Kabaca söylersek, onların ilerlemelerinin temelinde bu pozitif çağın düşünce sistemi vardır. Bkz. Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çeviren: Korkmaz Alemdar, Bilgi Yay., 3. Baskı, Ankara, 1994, s. 62

⁵³ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 19-20

onlarda da her şeye karışır, her şeyi düzenlerdi. Maddî ve manevî hayatlarının her tarafına hâkim olmaktaydı.⁵⁴

Ağaoğlu'na göre, zaten dünyada bu devri geçirmemiş bir çevre, bir millet yoktur. Dini temsil eden zümreler her yerde ve her zaman aynı temayülü göstermişlerdir. İnsan üzerindeki hâkimiyetlerin en kuvvetlisi ve en derine işleyeni olan manevî hâkimiyetin sınırlarını aşarak, bütün hayatı düzenlemeye yeltenmişlerdir.⁵⁵

Ağaoğlu'nun yaşanılan din algısı, sosyolojik bir mahiyet arz eder. Yani din adına toplumları yönlendiren kurallar, geleneğin de izlerini taşır. Hem Hristiyanlık hem de İslam dini kutsal kitaplarıyla birlikte, ilk tilmizlerin söz ve eylemlerinin, sonraki nesillerin uygulamalarının (geleneklerin); din büyüklerinin davranış, görüş ve yorumlarının bütününden oluşur.

Fakat ne İslamiyet yalnız Kur'an'dan ve ne de Hristiyanlık yalnız İncil'den ibarettir. Her iki din, bu kitaplarla beraber pek çok geleneklerin, rivayet ve hadislerin, imamların ve din büyüklerinin davranış, görüş, fikir ve yorumlarının bütününden meydana gelmiştir.⁵⁶

Ağaoğlu'na göre bu durumda yapılması gereken dini, geleneğin biçimlendirmesinden kurtarmak; ilk saf haline döndürmek gerekir. Zaten o gün için (1919 yılı) ileri bir medeniyet oluşturmuş kabul ettiği Batı toplumları uzun mücadelelerden sonra bunu, yani dini kendi alanına hapsedmeyi başardıkları için ileri bir toplum olmuşlardır.⁵⁷

Üniversitede Hukuk dersleri vermiş olan Ağaoğlu, "*Hukuk Tarihi*" adıyla bir kitap da yayınlamıştır. Kitapta en ilkel toplumsal birlikteliklerden gelişmiş toplum yapılarına gelinceye kadar, insanlığın geçirdiği aşamaları Türk, Arap, Yunan ve Roma uygarlıkları dizgesi içinde değerlendirmiştir. Hukukta eşitlikçi yapının, bireyselliği öne geçiren bir anlayışa doğru evirildiğini belirtir.⁵⁸ Ona göre toplumlar geliştikçe, hukukta da değişimin yaşanması kaçınılmazdır.⁵⁹ Hukuktaki bu değişme, uzmanlaşmanın artışıyla paralel bir şekilde gelişmiştir. İş bölümü ve vazife ayrımı kaidesi, sosyal yapının önemli bir prensibi haline gelmiş; Kilise ve ruhanî zümrenin hâkimiyet ve yetkilerinin sınırları belli olmuştur. Artık isteyen istediği gibi inanıp, yaşayabilmektedir.⁶⁰

⁵⁴ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 19

⁵⁵ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 19

⁵⁶ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 20

⁵⁷ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 20-25

⁵⁸ A. Ağaoğlu, *Hukuk Tarihi*, Hukuk Talebesi Cemiyeti Yay., İst., 1931, s. 143-151

⁵⁹ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 31

⁶⁰ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 29

Bu bağlamda Ağaoğlu'na göre Kur'an'ın dünya işlerini düzenleyen ayetleri de bu değişimden nasibini almalı ve zamanın şartlarına göre yeniden yorumlanmalı hatta dünya işlerine din karışmamalıdır.⁶¹ Ahmet Ağaoğlu'na göre hukukun değişebilir olduğunu kabul etmek gerekir. Bunu kabul etmek, dinden vazgeçileceği anlamına gelmemelidir.⁶²

Ona göre zaten dünya işlerine ait ayetler İslamiyet'e tesadüfen girmiştir. Şayet Hz. Peygamber hicretten evvel vefat etmiş olsaydı, bugün elimizde yalnız inanç, ibadet ve ahlâka ait konular bulunacaktı, dünya işlerine ait bir ayet olmayacaktı. Ağaoğlu'nun temel kaygısı din ile dünya işlerinin arasının ayrılmasıdır. Böylelikle hukuk kaidelerinin de dinden bağımsız bir tarzda kodifiye edilmesinin yolu açılmış olacaktır. Hz. Peygamber'in inanç ve ibadetlerle ilgili konularda hiç taviz vermediği halde, dünya işleri hakkında Müslümanları muhayyer bırakmasına dikkat çeker. "Dünya işlerini siz benden daha iyi biliyorsunuz.", "Bir emirde şüphe varit olursa aklınızla hallediniz." içerikli hadislerini örnek verir.⁶³

Ağaoğlu bütün bu değerlendirmeler neticesinde şu hükme varır: İnanç ve ibadetlerde dine bağlı olduğumuz halde, dünya işlerinde tamamiyle serbestiz. Dünya işlerinde istediğimiz gibi tasarruf edebiliriz. Maddî hayatımızı umurun menfaatini göz önünde tutarak, istediğimiz gibi düzenlemek hakkına sahibiz. Bu kaideyi, bu genel prensibi koyarak dinin alanını açık bir surette ayırır ve diğer mevzularda kendimizi tamamiyle serbest sayarak, hem dinimizi korumuş ve yükseltmiş olur ve hem de peşimizi yüzyıllardan beri bırakmayan fâsit daireden kurtulur ve çağımızla tek renk ve tek ruh olarak yürüyebiliriz. Kurtuluşumuz dünya işlerinin düzenlenmesinde tam bir serbestlik kazanmamıza bağlıdır.⁶⁴

5. AHLÂKÎ SORUMLULUK NEDİR?

Ahlâkî davranış ihtiyar ve iradeye dayalı, mesuliyet ve mücâzât (karşılık/ceza ve mükâfat) gerektiren faaliyetler bütünüdür. Böyle bir ahlâk anlayışı cemiyette içtimaî bir otoritedir.⁶⁵ Ahlâk sistemlerinin çoğu sorumluluk esası üzerine kurulmuştur. Mesuliyeti esas kabul etmeyen veya ona yer vermeyen ahlâk sistemlerinin, toplumları erdemli hale getirmesi mümkün değildir. Fatalist ve kaderci bir anlayışa dayalı olan ahlâk görüşleri daha ziyade günübürlük yaşayan ve sorumsuzca davranan insan ve toplumlar üretir.⁶⁶

⁶¹ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, 32

⁶² A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 38-39

⁶³ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 39-40

⁶⁴ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 41

⁶⁵ Erdem, *Ahlaka Giriş*, s. 27

⁶⁶ Çetin, *Babanzâde Ahmet Naim Efendi'ye Göre Ahlâk Meselesi*, s. 26

Ahmet Naim, dinî bir ahlâktan yana tavır koyduğu için mesuliyeti ahlâkî bir hayatın payandası yapar. Fakat bu sorumluluk vazife ahlâkında olduğu şekliyle kalmamalı inanç ile desteklenmelidir.⁶⁷ Ahmet Naim'e göre dünyada hiçbir din düşünülemez ki bir taraftan beşerî hareketlerin ayrılmaz bir parçası olan mesuliyet esasını insandan kaldırsın da diğer taraftan yine emirler ve yasaklar göstersin. Herhangi bir din, o dini kabul eden kimselerden sorumluluk fikrini kaldırırsa idam kararını kendi kendine vermiş olur. İslam dini itikatlara, ibadetlere, ahlâkî muamelelere ait birçok emir ve yasağı olan bir dindir. Böyle bir din, insanın varlık kategorileri arasındaki değerini tayin eden sorumluluk esasını yok sayamaz.⁶⁸ Ahmet Naim, sorumluluğu insanın mizaç ve eğilimlerine, yaratılışına uygun olarak değerlendirirken, o bunun en mutedil ve dengeli şeklinin İslamiyet'te olduğu görüşünü savunur. İslam dinin dışındaki dinlerde ve felsefî sistemlerde vazifenin yapılmasını sağlayacak müeyyidelerin olmadığını ifade eder.⁶⁹

Babanzâde'ye göre asıl olan şahsî mesuliyettir. Hiçbir kimse başkasının eylemlerinden sorumlu tutulamaz. Bundan dolayıdır ki İslam dini ataların, dedelerin günahları yüzünden evlatların ve torunların sorumlu olmasını içeren ma'siyet-i asliye (tabîî günah) görüşünü açıkça reddeder.⁷⁰ O, İslam'a göre iyi ya da kötü bir âdet başlatan, buna sebep olan kimselerin de iyi veya kötü olan bu fiilleri işleyen kimselerin sevap veya günahlarına ortak olacaklarını, bunun da ahlâkî açıdan faydalı olduğunu; herkesin iyiliklere önyak olmak, kötülükleri gün yüzüne çıkarmamak için çaba göstereceğini ilave eder.⁷¹

6. İRADE-İHTİYAR VE KAZA-KADER İLE AHLÂKÎ DAVRANIŞ İLİŞKİSİ

Daha önce de belirttiğimiz gibi bir davranışın ahlâkî bir değer kazanabilmesi için o davranışın irade sahibi ve özgür bir kişi tarafından yapılmış olması gerekir. Bu nedenle ahlâk meselelerinden biri de irade ve ihtiyardır.⁷² İnsana irade ve ihtiyar tanımayan ahlaki görüşlerde kişilerin fiillerini ahlâkî ölçüler içerisinde anlamlandırmak mümkün değildir.

Bu konuda insan davranışlarında serbest midir? Dilediği gibi şu veya bu davranışta bulunabilir mi? İnsan davranışlarında tam olarak mı yoksa

⁶⁷ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 34

⁶⁸ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 37

⁶⁹ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 36-37

⁷⁰ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 40

⁷¹ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 42

⁷² Çetin, *Babanzâde Ahmet Naim Efendi'ye Göre Ahlâk Meselesi*, s. 30

belirli ve kısmî ölçüde mi hürdür? Neler davranışlarımızı etkilemektedir? gibi sorular sorulmuş ve bunlara cevap aranmıştır.⁷³

Ahmet Naim'e göre eski ve yeni felsefede ahlâk için keşfedilen prensiplerin en önemlisi "ihtiyar"dır. Müslümanlar da kadere inandıkları için bu konuda fazlaca eleştiri almaktadırlar. Yine bu inançtan dolayı Müslümanların davranışlarının ahlâkî kıymetinin bulunmadığını düşünenler vardır. Onlara göre Müslümanlar, alınlarına ne yazılmışsa onu yaparlar; kendi ihtiyarlarıyla hareket etmezler. Kadere boyun eğenler. Kader ne buyurmuşsa onu yaparlar; başka bir şey yapmak ellerinden gelmez. Bu nedenle yaptıkları işlerin hiçbir ahlâkî değeri yoktur. Ancak Ahmet Naim'e göre, bu şekilde kaderci bir anlayışa sahip olanlar fatalistlerdir. Buna cebrilik de denir. Ona göre, İslamiyet dışındaki dinlerin hiçbirisi bu konuya el atmamış olduğu halde Müslümanlar "takdir" ve "ihtiyar" meselesini ciddiyetle incelemişler, üzerinde durmuşlardır. Allah'ın varlığını kabul eden etmeyen birçok felsefî meslek, cebriliği kendine prensip edinmiş olduğu halde, naklî ve aklî delilleri bir araya getiren, din ile felsefeyi barıştıran İslam kelimcileri, cüzî iradeyi ispat ederek, konuyu bugünkü rasyonalist ahlâkçıların görüşlerine benzer şekilde çözüme kavuşturmuşlardır.⁷⁴

Bu konuda Ahmet Naim, insan irade ve ihtiyar sahibi değilse emirler ve yasaklar niçin var? sorusunu soruyor ve devam ediyor: İnsan mesul değilse farzın, haramın, mubahın ne manası kalır? İnsan irade ve ihtiyar sahibi değilse, bir şey yapmaya izin vermenin veya bir şeyi yasaklamanın ne anlamı kalır? Onun fiilinde ne kıymet kalır ki o fiili güzel veya çirkin diye vasıflandıralım? Bu takdirde iyi davranışlarda bulunan kimselerle, kötü davranışta bulunanlar arasında ne fark kalır? İslam dini inanca, ibadete, muamelâta, ahlâka ait birçok emir ve yasağı olan bir dindir. Birçok şeyi helal, birçok şeyi de haram saymış, helal ile haram arasındaki sınırı belirlemiş, âlemin düzenini sağlayan her şeyi göz önünde tutmuş, şunu yap, bunu yapma demiş olan bir dindir. Bu din insanlığın ruhunu terbiye etmeyi gaye edinmiş, ahlâkını yüceltmek için her şeyi yapmış ve bu yüzden irade terbiyesini en birinci hedef kabul etmiş olduğuna göre, insanın irade ve ihtiyarını yok sayarak kendi varlığını temelinden yıkar mı?⁷⁵

Ahmet Naim'e göre irademizin alınmış olduğunu kabul etmek, dinin naslarını inkâr etmek demektir. Çünkü bu takdirde ne emir ve nehyin hükmü kalır ne de vaaz ve zikrin; peygamberlik de gereksiz bir kurum sayılır.⁷⁶ Ona göre ahlâk kanunu, insanın cüzî ve Allah'ın küllî iradesine bağlı, sorumluluk ise sadece cüzî iradeye bağlıdır. Müslümanlar ilâhî iradenin, bütün kâinat

⁷³ Erdem, *Ahlaka Giriş*, s. 71

⁷⁴ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 35-36

⁷⁵ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 37

⁷⁶ Georges L. Fonsegrive, *Mebâdî-i Felsefe'den İlmü'n-Nefs*, Tercüme: Babanzâde Ahmed Naim, Eski harflerle, Matbaâ-yı Âmire, İst., 1331/1915, A. Naim'in notu, s. 444

hadiselerini ve beşerî fiilleri vücuda getirmek hususunda müstakil olduğuna; yine Allah'ın sonsuz bir kudretle her dilediğini yapmaya gücü yettiğine inanırlar. Böyle bir inanç kadere imandan ayrı düşünülemez. Allah'a böyle inanmak başka; “Gerçek fâil Allah'tır, bütün irade onun elinde” diyerek şahsi mesûliyeti kaldırmak, kendini tembelliğe vermek, tehlikeye karşı kendini korumayı gereksiz görmek başkadır ve bu ikisi arasında büyük bir fark vardır.⁷⁷ Ona göre, Müslümanların kadere olan inançları, onların amel ve niyetlerinin ahlâkî değerini eksiltecek mahiyette değildir. Müslümanlar hem kadere inanır; hayrın ve şerrin yaratıcısı Allah'tır derler, hem de Allah tarafından kendilerine gösterilen doğru yol ile bedbahtlığa ve sefaletle giden eğri yoldan hangisini tutarlarsa bunu kendi irade ve ihtiyarlarıyla yaptıklarına inanırlar.⁷⁸

Ahmet Naim, Müslümanların batılı düşünürler tarafından kaza ve kader inançlarından dolayı haksız yere fatalistler ve cebrîler gibi telâkki edildiklerini söylüyor ve bu düşüncenin yanlış olduğunu belirtiyor:

Müslümanlar kaza ve kaderle, tevekkül konusunda emrolunmuşlardır. Bu İslamî bir akîdendir. Fakat batılı düşünürler bu akîdeyle bu emri yanlış anlamışlardır. Dinimiz gerçekten bizi kadere imanla mükellef tutuyor fakat “iradeniz yoktur”, fiillerinizden sorumlu değilsiniz” dediği yoktur. Biz kendimizi bütün fiillerimizde mecbur bilmiyoruz. Rüzgârın önündeki yaprak parçası ya da bir katilin elindeki bıçak gibi kendi davranışlarından sorumlu olmayan bir alet de değiliz.⁷⁹

Ahmet Naim bunlara ilave olarak Müslümanlardaki tevekkül inancının batılı düşünürlerin zannettiği gibi olmadığını belirtir ve der ki:

Artık Müslümanları layıkıyla bilmeyenler, bilmelidirler ki, Müslümanların kadere olan imanları durgunluk, gerilik ve miskinlik sebebi değildir. Bütün kâinatta hadiselerin birtakım kanunlar çerçevesinde cereyan ettiğini, hadiseleri doğuran şeyin uzun bir sebep ve müsebbib silsilesi olduğunu Müslümanlar bilirler. Sebeplere sarılmadıkça hiçbir şeyi elde etmeye imkân olmadığını, tohum atmadıkça ekin olmayacağını bilmeyen Müslüman yoktur. Önce sebepler yerine getirilir, sonra tevekkül edilir.⁸⁰

Babanzâde'ye göre İslamiyet insanları herhangi bir vazife ile sorumlu tutmadan önce onları zihnen ve bedenlen eğitir. İşe önce niyetinden başlar; İslam'a göre insanın fiil sahasına çıkmamış niyetleri de önemlidir.

⁷⁷ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 45

⁷⁸ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 36

⁷⁹ Georges L. Fonsegrive, *Mebâdî-i Felsefe'den İlmü'n-Nefs*, A. Naim'in notu, s. 443

⁸⁰ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 49

Hatta insanın ahlâkî değeri, amelinden ziyade niyetiyledir. Hz. Peygamber, amellerimizin değerinin niyetimizle ölçüleceğini anlatmak için "Amellerin değeri ancak niyetlerledir. Buhârî, vahiy 1, iman 41; Müslim, imâre 155" buyurmuşlardır. Böylece fiilden önce niyetin güzel olmasını, niyetin düzeltilmesini tavsiye etmiştir.⁸¹

7. AHLÂKIN RASYONELLİĞİ VE VAZİFE AHLÂKİ

Ahlakî kanunda var olan prensiplerden birisi "otorite" fikridir. "Bu otorite her türlü manevi kudretin, üzerimizde yaptığı baskı olarak kendisini göstermektedir ki buna da vazife denir."⁸²

Ahmet Naim'e göre İslam'daki ahlâkî vazifenin desteği, ilahî vahiy olmakla beraber, o aklî mahiyetinden de bir şey kaybetmez. Ahlakî vazifelerin asıl kaynağı dindir, vahiydir. İslamiyet'te vazifelere ait olan emir ve yasaklar sayılamayacak kadar çoktur. Fakat bir Müslüman'a göre, dış görünüş itibarıyla kendinden hariç bir kaynaktan sâdır olan bu emir ve yasaklar gereğince hareket etmek, gerçekte yine vazife tasavvurunu, asıl kaynağı olan akıldan çıkarmak demektir. Çünkü bir Müslüman'ın daha işin başında Müslüman oluşu yine aklî bir çabanın sonucudur. Her Müslüman kabul ettiği dinî prensipleri aklıyla kabul eder; emirlerin daima hayırla yasakların ise daima şerle bağlantılı olduğunu bilir.⁸³

İslam'ın akla verdiği değeri başka hiçbir din vermemiştir, diyen Ahmet Naim'e göre, İslam dininin esaslarını kabul etmek keyfiyetinin serbest olması, isteyenin kabul etmesi, onun önemli esaslarından biridir. İman denilen şey, bir kalp işi ise de aklın da onu beğenmesi ve sevmesi gerekir. İslam âlimlerinin büyük bir kısmı mukallidin imanına o kadar da hoş bir nazarla bakmazlar. Kur'an-ı Kerim'de (Bakara, 2/256) insanın aklî bir çaba sonunda İslam'ı kabul edebileceği, zorlamanın olmadığı kabul edilmektedir. İslam dinî, Ahmet Naim'e göre, prensiplerinin akliliğini belirtmek için bunlarla da kalmaz; bildirdiği emir ve yasakların faydalarını ve zararlarını da sayıp dökerek, kemal gayesine varmak için açtığı hidayet yolunu kat kat aydınlatır. Yüklendiği mükellefiyetleri anlatırken bunları yerine getirmenin sağlayacağı faydaları delilleriyle izah eder ve aklın yol göstericiliğini kullanmaktan geri kalmaz. Mükellef olan her Müslüman, yüklendiği vazifelerin hayır vesileleri, kaçınmakla yükümlü olduğu yasakların ise şer vasıtaları olduğunu aklıyla da bilir.⁸⁴

⁸¹ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 62

⁸² Erdem, *Ahlaka Giriş*, s. 83

⁸³ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 59

⁸⁴ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 59-60

Ahmet Naim, İslamiyet'in emir ve yasaklarını akıl ile ilişkilendirdiği gibi, "vazife" fikrini de rasyonalistlerce kabul edilen "vazife için vazife"⁸⁵ kaidesiyle aynı görür. Ona göre, "vazife için vazife" prensibinden kast olunan ahlâkî ve amelî mana ne ise Müslümanlarca da "bir vacibi/vazifeyi Allah'ın emri olduğu için yerine getirmek"teki mana da odur.⁸⁶ Ona göre insanlar, Allah'a inanmayıp vazifeyi sadece vazife olarak telâkki ederek yapmayı düşünürlerse, bunu her zaman başaramazlar. Çünkü o vazifeyi yerine getirmemenin ciddi bir yaptırımı yoktur. Hatta insanların nefesine hoş gelmeyen bazı zor görevler vardır ki bu durumda o vazifeyi yerine getirmek insanlara daha da ağır gelir. Oysa bir Müslüman için böyle zor durumlarda Allah inancı araya girerek o ödevin yapılması yönünde kişide bir baskı oluşturur. Müslümanların böyle görevleri yapmaları şan şöhret için de değildir. Çünkü İslam her zaman amellerde ihlâsı emreder; amellerin gösterişsiz olanını tavsiye eder. Müslümanların vazifeyi yalnızca Allah rızası için yapmaları, "vazife için vazife" diyenlere nazaran, o vazifenin yerine getirilmesi açısından daha rasyonel ve sonuç alıcıdır.⁸⁷

Bu bağlamda sonuç olarak, Ahmet Naim'e göre, yayılması ahlâkın alçalmasına neden olacak birtakım marjinal felsefî meslekler bir yana bırakılacak olursa, vazife prensibini akıl üzerine kurarak doğru, iyi, güzel gibi yüksek değerleri kemal gayesi edinen sağlam ahlâkî nazariyeler insanların gönlüne girmek, hakim olmak bakımından dinin gösterdiği kudret ile rekabet edemez. On üç buçuk asırdan beri ahlâkî vazifelerin Müslümanlar arasında din boyasına boyanmış olması, onun aklî mahiyetini hiçbir zaman zedelememiş ve hiçbir vakit İslamiyet'te akıl ile din korkulacak bir savaşa girmemiştir.⁸⁸

Ahmet Ağaoğlu ise ahlâkı tamamen rasyonel bir temele oturtmak amacındadır. O, özellikle ahlâkın dinden ayrılmasını savunurken bu düşüncesini temellendirmeyi dener. Ahlâkî normların akıldan ve insanlığın ortak tecrübesinden çıkartılabileceğini belirtir.⁸⁹ Ağaoğlu'nun ahlâk ile ilgili düşüncelerini okurken insan sanki onun sahip olduğu Fransızcası ve

⁸⁵ "Vazife için vazife" ya da "ödev ahlâkı", Alman filozofu Immanuel Kant'ın (1724-1804) felsefeye kazandırdığı bir kavramdır. Kant'a göre en yetkin ve en yüksek ahlâkî değer; "hiçbir sınır olmadan her koşul altında iyi olarak kabul edilebilecek olan "iyiyi isteme iradesidir", o, "iyi istenci" belirlemek için ödev kavramına başvurur; bir eylemin ahlâkî değerini de ödev bilincine dayandırır. "Bir eylemi ödev olduğu için yapıyorsak, eylemimizi belirleyen, bizi bu eylemi yapmaya sürükleyen herhangi bir eğilim değil de ödevse, bu eylemin ahlâkça bir değeri var demektir. Ödev de bir eylemin, zorunlu olarak, yasa karşısındaki saygıdan doğmasıdır." Tabi buradaki ahlâk yasasını koyan da Kant'a göre "iyiyi isteme iradesi"nin kendisidir. Özetle, vazife için vazife anlayışı, akılla temellendirilen bir bilinç hali olup, "öyle bir davranışta bulun ki davranışının temel ilkesi herkes için uyulması zorunlu bir ilke olsun" şeklinde formüle edilebilir. Bkz. Bedia Akarsu, *Çağdaş Felsefe*, İnkılap Kitabevi, İkinci Baskı, İst., 1987, s. 42-47

⁸⁶ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 63

⁸⁷ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 67

⁸⁸ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 34

⁸⁹ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 19-42, 58-64

Batı'daki düşünsel gelişmelere aşinalığı sayesinde Emile Durkheim'ın 1902-1903 eğitim öğretim yılında Sorbonne Üniversitesi'nde vermiş olduğu sosyoloji ders notlarından büyük oranda etkilenmiş olduğunu düşünmeden edemiyor.

Durkheim daha ilk derste laik bir ahlâk eğitiminin gerekli ve mümkün olduğundan bahseder:

Okullarda çocuklarımıza tamamıyla laik denilebilecek bir ahlâk eğitimi vermeyi kararlaştırdık. Bir başka deyişle semavi dinlerin üzerine oturdukları tüm ilkeleri yadsıyan ve yalnızca akıl aracılığıyla doğrulanabilen düşünce, duygu ve uygulamalar üstüne oturtulan tamamıyla akılcı (rasyonalist) bir eğitim sürecine girdik.⁹⁰

Durkheim'a göre her şeyden önce bütünüyle rasyonel bir ahlâk eğitimi mümkündür.⁹¹ Eğitim yüzyıllardan bu yana laikleşmektedir. İlkel toplumların ahlâk anlayışı temelde dine dayalıdır.⁹² Din ile ahlâkın arası ayrılmalıdır.⁹³ Bu düşüncelerin tamamını Ağaoğlu'nun fikirlerinde de görmek mümkündür. Dolayısıyla Ağaoğlu'nun ahlâk anlayışı laik bir ahlâktır, denilebilir.

8. AHLÂKÎ MÜEYYİDE / AHLÂKIN YAPTIRIM GÜCÜ

Bir kanunun, bir hükmün gereğini yapmak ya da yapmamak neticesinde kişiye yüklediği mükâfât veya cezanın tamamına o kanunun, o hükmün müeyyidesi denilir. Müeyyidelerde yaptırıcı bir güç vardır. Vazifeleri yapmaya teşvik eder, özendirir. Hür bir irade ile yapıp-etmelerine yön veren insanın, eylemlerinin sonucuna da razı olması gerekir. Her ne kadar müeyyideler, eylemlerin yerine getirilmesinde bireyi zorlayıp, teşvik etse de asıl olan ceza korkusu veya mükâfât beklentisi olmadan eylemde bulunmaktır. Müeyyidenin dinî, sosyal, kanunî ve vicdanî çeşitlerinden söz edilebilir.⁹⁴

Ağaoğlu, ahlâkî müeyyidelerin önemini kabul eder ancak ona göre bu müeyyideler bizim hayatımızda sınırlı sayıdaki bireysel ve toplumsal söz ve eylemlere uygulanmaktadır. Bu da erdemli bir toplum olmanın çok uzağında olduğumuzu göstermektedir.

Gerçekte bizde cinsî münasebete ait kaidelerden başka diğer ahlâkî prensiplerin hemen hepsi müeyyideden yoksundur.

⁹⁰ Emile Durkheim, *Ahlâk Eğitimi*, Çeviren: Oğuz Adanır, Say Yay., İkinci Bsk., İst., 2010, s. 25

⁹¹ Durkheim, *a.g.e.*, s. 26

⁹² Durkheim, *a.g.e.*, s. 28

⁹³ Durkheim, *a.g.e.*, s. 29-30

⁹⁴ Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, s. 108-112

Müeyyideden yoksun bir kaide ve prensip ise yok gibidir. Fiilen bizde ahlâk telakkisi kuşaktan yukarı çıkmıyor. Çünkü yalnız bu alana ait kaideler ve bu da kadınlara mahsus olmak üzere, umumî efkârda ve halk anlayışında bir müeyyideye sahiptir. Zina işlediği bilinen bir kadın bizde cemiyet ve aile içine alınmaz. ... İğrençtir ve hakir görülür. Herkes onunla ilgili münasebetten çekinir. Yani cinsî ahlâka ait kaidelerin cemiyetimiz içinde metin ve hatta haşin bir müeyyidesi vardır. ... Fakat burada da bir özelliği belirtmek gerekir. Mukaddes sayılan şey kadın ve erkeğe şamil namus kavramı değildir. Yalnız kadın namusudur. Çünkü zina işleyen erkeğe halk görüşü ve umumî vicdan pek güzel tahammül ediyor. Şu halde nefret edilen şey genel olarak zina değildir. Zinanın kadın tarafından işlenmesidir. Bu ayırma pek büyük bir önem taşır. En ziyade hassas görüldüğümüz bu ahlâk kaidesinde bile bizim ne kadar düşük ve gevşek olduğumuz pek açık bir surette görülüyor.⁹⁵

Ahmet Ağaoğlu'na göre, kadına ait cinsî ahlâktan sonra, bizde gerçekten kutsilik taşıyan, yaptırımı olan diğer bir ahlâk kaidesi de, Hz. Peygamber ile imamların şahsiyetlerine olan saygıdır. Bu kurala riayet etmeyenler hemen o kutsiliğe çarpılır ve cezalarını görürler. Oysa bunların dışında diğer bütün ahlâk normları yaptırımdan yoksundur, diyor Ağaoğlu, şu soruyla görüşünü destekler:

Zina işlemesiyle tanınmış bir kadından nasıl kaçınıyor, onu nasıl aramızdan çıkarıyor, evlerimizin, ailelerimizin kapılarını ona nasıl kapatıyorsak; dalkavuk, hırsız, katil, vefasız, sadakatsiz adamlara karşı da o suretle hareket ediyor muyuz? Gerçekte böyle yapmıyoruz.⁹⁶

Yaptırım gücü olmayan herhangi bir ahlâk kuralı yoktur; yaptırım gücü de halkın vicdanıdır, diyor Ağaoğlu, cinsî ahlâk kurallarının dışındaki diğer ahlâk kurallarında ne kadar gevşek olduğumuzu örnekleriyle anlatır. Dünyanın hiçbir yerinde bizim kadar namustan söz edilmediğini fakat yine dünyanın hiçbir yerinde bizim kadar namusla kayıtsızca oynanılmadığını belirtir.⁹⁷

Ağaoğlu'na göre toplumumuzda ferdî ahlâk alanında vicdanları harekete geçirecek prensipler olmadığı gibi kurumsal ve içtimaî ahlâk prensipleri de hiç yoktur. Bunun nedeni de kurumsal müeyyidenin olmaması ve tek tek bireylerde kişisel ahlâk sahasında yaptırımlara saygı duygusunun

⁹⁵ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 43-44

⁹⁶ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 44

⁹⁷ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 47

beslenmesi ve eğitilmesindeki eksikliğimizdir. Toplumsal ahlâkın müeyyidesi kamuoyudur, diyen Ağaoğlu, doğu toplumlarında gerçek kamuoyu olmadığından, bu çeşit ahlâktan bahsedilemez, görüşündedir.⁹⁸ Oysa ona göre Batı medeniyetinin temelini ahlâkî esaslar oluşturur; vazifeye, verilen söze, prensiplere, doğruya, iyiye, güzele, hakka bağlılık, Avrupa medeniyetinin temel taşlarıdır. Türkiye'de kurulan Cumhuriyet yönetiminin, bizi Avrupa'ya götürdüğünü ve Avrupa ailesi arasına kattığını ifade eden Ağaoğlu, dışımız gibi içimizi de tazeleyerek, bu topluluğa girmemiz gerektiğini vurgular.⁹⁹

Ahmet Naim'e göre ise dine değil sadece akla dayanan ahlâk kaidelerini savunan düşünürler için bu rasyonel temelli ahlâkî ilke ve normlar hareket kaynağı olabilir fakat böyle düşünenlerin çok az olduklarına delil aramaya gerek yoktur. Halkın çoğunluğu da felsefî nazariyelere rağbet etmez ve onlara bağlanmayı doğru bulmaz. Bu nedenle Babanzâde'ye göre ahlâk kaidelerinin en sağlam dayanağı ve en kuvvetli yaptırım gücü dindir. Ahlâk esaslarının en büyük koruyucusu da Allah'ın (c.c.) âhiret gününde kullarını hesaba çekeceğine ve işlediklerine göre onları mükâfatlandıracağına veya cezalandıracağına inanmaktır. İslamiyet'te ahlâkî kaideler iman ile desteklenir. İslam insana sorumluluk bilinci kazandırır. Âhirette hesap verme duygusu ahlâkî kurallar için en kuvvetli müeyyidedir.¹⁰⁰

SONUÇ

Ahmet Naim ve Ahmet Ağaoğlu'nun her ikisi de yaşadıkları dönem içerisinde bireysel ve toplumsal hayattaki anomi, duyarsızlık ve ahlâkî düşüklüğün farkında olan şahsiyetlerdir. Bu durumun düzeltilmesi için neler yapılması gerektiği konusunda kafa yormuşlardır. Hem Ağaoğlu hem Babanzâde için problem aşağı yukarı aynı, teşhis aynı; tedavi gereklidir. Ancak tedavide kullanılacak enstrüman ve metotlar farklıdır.

Ahlâkın konusu, kapsamı, gayesi ve gerekliliği hususlarında Ahmet Naim ile Ahmet Ağaoğlu arasında bariz bir ayrılık yoktur. Her iki düşünür de ahlâkın bireysel ve toplumsal hayat için önemi üzerinde ittifak halindedir. Sadece öncelik verdikleri ahlâk meseleleri farklılık arz etmektedir.

Ahmet Ağaoğlu ahlâkın yalnızca cinsellik, namus ve kadınların kıyafetiyle sınırlandırılmasına karşıdır. Unutulmamalıdır ki bir cemiyet yalnız cinsî münasebetlerle yaşamaz. Bu hususlardaki hassasiyeti korumakla birlikte, daha yüksek daha müspet ahlak sahalarını da aynı önemle ele almak

⁹⁸ A. Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 48-49

⁹⁹ A. Ağaoğlu, "Cemiyet Hayatımızda Noksan Prensipler", Cumhuriyet, 15 Mart 1935, Gülseren Akalın, *Türk Düşünce ve Siyasî Hayatında Ahmet Ağaoğlu*, Hacettepe Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1999, s. 73'ten naklen.

¹⁰⁰ A. Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, s. 20-21

gerekir. Sadakat, vefa, göreve bağlılık, dayanışma, adaleti gözetmek, şeref, haysiyet, fedakârlık gibi medenî ve millî faziletlere de aynı özeni göstermek gerekir.

Ahmet Naim ise ahlak meselesini tartışırken, takva, yaratılışın amacını düşünmek, ihlâs, tevekkül, hilm, hayâ, tevazu, kanaat, öfkeyi yenmek, affedici olmak, düşmanlıktan uzak durmak, kusurları örtmek, diğerkâm olmak, nefsi terbiye etmek gibi çoğunlukla dinî literatürde daha çok dillendirilen kavramları kullanır.

Ahmet Ağaoğlu'na göre din ile ahlâk birbiriyle uyumludur ancak biri diğerinden bağımsızdır; biri diğerinden türetilemez. Çünkü ona göre din, sadece inanç ve ibadetlerden ibarettir. Dolayısıyla o, ahlâkın dinden bağımsız bir şekilde; akılla ve kamu vicdanı ile temellendirilmesini savunur. Dindar olmak ile ahlâklı olmak aynı anlama gelmez. Bazen dışarıdan dindar görünen bir adam, pekâlâ ahlâksız olabilir. Ahlâk normları yaşanan zamana ve yere göre değişebilir. Sosyal şartlara bağlıdır. Dolayısıyla bu konuda belirleyici olan akıl, kamuoyu ve ihtiyaçlardır. Netice itibarıyla Ağaoğlu'na göre dinin ahlâk üzerine etkisi sınırlı ve zayıftır.

Ahmet Naim'in ahlâk görüşü için bir parça-bütün ilişkisinden söz etmek mümkündür. Ona göre ahlak dinin bir parçasıdır; din, ahlakın ilk ve tek kaynağıdır. İyi ve kötü değerlerinin belirleyicisi dinin emir ve yasaklarıdır. Babanzâde'ye göre ahlâkî vazife ve haklar dinî emirlere son derece bağlıdır. Bunların ikisi âdeta birdir. Ona göre İslam dininde hiçbir ahlâkî buyruk yoktur ki aynı zamanda dinî bir buyruk veya imanî bir buyruk olmasın.

Babanzâde'ye göre İslamiyet insanları herhangi bir vazife ile sorumlu tutmadan önce onları zihnen ve bedenlen eğitir. Sonra hüküm koyar ve inananlarını bu hükümler çerçevesinde sorumlu tutar. Ona göre Müslümanların kadere olan inançları, onların amel ve niyetlerinin ahlâkî değerini eksiltecek mahiyette değildir. Ahlâkî söz ve eylemler, insanın cüzî ve Allah'ın küllî iradesine bağlı, sorumluluk ise sadece cüzî iradeye bağlıdır. Ayrıca insanın fiil sahasına çıkmamış niyetleri de önemlidir. Hatta insanın ahlâkî değeri, amelinden ziyade niyetiyledir.

Ahmet Naim'e göre dinin emir ve yasakları gereğince hareket etmek, gerçekte yine vazife tasavvurunu, asıl kaynağı olan akıldan çıkarmak demektir. Çünkü bir Müslüman'ın daha işin başında Müslüman oluşu yine aklî bir çabanın sonucudur. Her Müslüman kabul ettiği dinî prensipleri akıyla kabul eder. Dolayısıyla İslam'daki ahlâkî vazifelerin desteği, ilahî vahiy olmakla beraber, o aklî mahiyetinden de bir şey kaybetmez.

Yaptırım gücü olmayan herhangi bir ahlâk kuralı yoktur; yaptırım gücü de halkın vicdanıdır, diyen Ağaoğlu'na göre ise doğu toplumlarında

gerçek kamuoyu olmadığından ahlâkî duyarlılık da yeterince gelişmiş değildir.

Babanzâde'ye göre ise ahlâk kaidelerinin en sağlam dayanağı ve en kuvvetli yaptırım gücü dindir. İslamiyet'te ahlâkî kaideler iman ile desteklenir. İslam, insana sorumluluk bilinci kazandırır. Âhirette hesap verme duygusu ahlâkî kurallar için en kuvvetli müeyyidedir.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞLU, A., "*İslam'da Da'vâ-yı Milliyet*", Türk Yurdu, Yıl: 3, 1330/1914, C. VI, S. 10, s. 2320-2329 ve Yıl: 3, 1330/1914, C. VII, S. 11, s. 2381-2390
- AĞAOĞLU, A., *Hukuk Tarihi*, Hukuk Talebesi Cemiyeti Yayınları, İst., 1931
- AĞAOĞLU, A., "*Cemiyet Hayatımızda Noksan Prensipler*", Cumhuriyet, 15 Mart 1935
- AĞAOĞLU, A., *Üç Medeniyet*, Milli Eğitim Basımevi, Birinci Basılış, İst., 1972
- AKALIN, G., *Türk Düşünce ve Siyasî Hayatında Ahmet Ağaoğlu*, Hacettepe Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1999
- AKARSU, B., *Çağdaş Felsefe*, İnkılap Kitabevi, İkinci Baskı, İst., 1987
- AKÇURA, Y., *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007
- ARON, R., *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çeviren: Korkmaz Alemdar, Bilgi Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1994
- AYDIN, M., *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Ü. Yayınları, İzmir, 1990
- BABANZÂDE A. N., *Temrînât: Sarf-ı Arabîye Mahsus* (Eski harflerle), Mahmut Bey Matbaası, İst., 1316/1900
- BABANZÂDE A. N., "*Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye'nin Târîhen Sübûtu*", Sırât-ı Müstakîm Mec., 1324/1908, C. 1, S. 11, s. 172-173
- BABANZÂDE A. N., "*İslam'da Da'vâ-yı Kavmiyet*", Sebîlürreşâd Mec., C. 12, S. 293, 10 Nisan 1330 (1914), s. 114-128
- BABANZÂDE A. N., *İslam Ahlâkının Esasları*, Sadeleştiren: Ömer Rıza Doğrul, Yücel Yayınları, İst., 1963
- BABANZÂDE A. N., *Genel Çizgileriyle İslam*, Yeni Harflerle Sadeleştiren?, Çığır Yayınları, İst., 1975
- CEYLAN, A., *Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Mecmuâları Fihristi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991

- ÇAĞRICI, M., “*Ahlâk*”, TDVİA, C. 2, İst., 1989, s. 1-9
- ÇAKAN, İ. L., “*Babanzâde Ahmed Naim*”, TDVİA, C. 4, İst., 1991, s. 375-376
- ÇETİN, A., *Babanzâde Ahmet Naim Efendi’ye Göre Ahlâk Meselesi*, Selçuk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1995
- ÇETİN, A., *Ahmet Ağaoğlu’nun Din ve Toplum Anlayışı*, Süleyman Demirel Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2011
- DURKHEIM, E., *Ahlâk Eğitimi*, Çeviren: Oğuz Adanır, Say Yay., İkinci Baskı, İst., 2010
- ERDEM, H., “*İslam Ahlâkı ve Özellikleri*”, Selçuk Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 2, Konya, 1986, s. 229-234
- ERDEM, H., *Ahlâkâ Giriş*, Günay Ofset, Konya, 1994
- ERDEM, H., *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, Dem Yayınları, İst., 2006
- GEORGES L. F., *Mebâdî-i Felsefe’den İlmü’n-Nefs*, Tercüme: Babanzâde Ahmed Naim, Eski harflerle, Matbaâ-yı Âmire, İst., 1331/1915
- İBN MANZÛR, *Lisânu’l-Arab*, C.X, Beyrut, 1956
- KARA, İ., “*İslamcılarla Türkçüler Arasında Bir Milliyetçilik Tartışması*”, *Din İle Modernleşme Arasında*, Dergâh Yayınları, İkinci Basım, İst., 2005
- KARA, İ., *Bir Felsefe Dili Kurmak*, Dergâh Yayınları, İkinci Basım, İst., 2005
- KILIÇ, R., “*Ahlâk Kavramının Analizi*”, *İslam Ahlâkı ve Sevgi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007
- TOKER, N.- TEKİN, S., “*Batıcı Siyasî Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri: ‘Kamusuz Cumhuriyet’ten Kamusuz Demokrasi’ye*”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, C. 3: *Modernleşme ve Batıcılık*, İletişim Yayınları, İst., 2002
- YÜCE, N., “*Ağaoğlu, Ahmet*”, TDVİA, C. 1, İst., 1988, s. 464-466